

Murrete lauseehitus ja selle uurimine

Kristel Uiboaed, Liina Lindström

Kristel Uiboaed töötab Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis eesti murrete teadurina. Tema uurimisteemad on tihedalt seotud keele (lauseehituse nähtuste) varieerumise uurimisega ning korpuslingvistiliste ja statistiliste meetodite rakendamisega keeleteaduses.

Liina Lindström töötab Tartu ülikooli eesti ja üldkeeleteaduse instituudis eesti keele vanemteadurina. On tegelenud lauseehituse varieerumisega nii suulises ühiskeeles, kirjakeeles kui eesti murretes.

„*Ohh, mis loll teeb, oli tall nüüd seda tarvis või?*“ on küsinud murdearhiivi lindistusel üks hiidlane 50 aastat tagasi. Kas mõni lõunaeestlane sõnastaks küsimuse samamoodi? Tõenäolisemalt hüüataks viimane hoopis midagi sellist „*No oll nüüd ullil tuud siis vaja!*“. Järgnev artikkel illustreerib, kuidas pealtnäha täiesti tavaliste ühiskeelsete tarindite kasutamine võib tänapäevalgi osutada meie päritolu piirkonnale. Lisaks kirjeldame, kuidas selliseid nähtusi uuritakse ja mis sellest kõigest kasu võiks olla.

Murrete lauseehituse uurimisest enne ja nüüd

Murdesüntaks ehk murrete lauseehitus on murdeuurimise üsnagi noor huviobjekt ja seda mitte ainult Eestis, vaid ka teistes keeltes. Traditsiooniliselt on murdeuurimine keskendunud häälikuliste, vormimoodustuslike ja sõnavaraliste erijoonte uurimisele, vähem lauseehitusele.

Miks murdesüntaks siiani nii vähe tähelepanu on saanud? Sellel on erinevaid põhjusi. Ilmselgelt on süntaktilist varieeruvust tunduvalt keerulisem märgata kui näiteks häälikulist ja sõnavaralist mitmekesisust. Kui keegi kasutab kuulajale täiesti tundmatut või harjumatult kõlavat sõna (tüüpilised näited on *see* ja *too*, *pang* ja *ämber* jne) või kui keelekasutaja hääldus on teistsugune (saarlaste *ö*), siis vestluspartnerile hakkavad sellised keelelised erijooned kergesti kõrva, neid märgatakse kohe. Lauseehitusega on lood sageli keerulisemad ja eripärad ei avaldu enamasti kaheliikmeliste vastandustena: ei saa öelda, et mingis piirkonnas kasutatakse teatud lauseehituslikku tarindit ühtmoodi ning teises piirkonnas teistmoodi, vaid üleminekud on enamasti sujuvad, s.t kasutatakse nii üht kui ka teist varianti. Süntaktiliste nähtuste puhul saabki

enamasti rääkida kasutussagedustest, mis on geograafiliselt sujuvate üleminekutega. Teisisõnu, mingis piirkonnas võidakse kasutada tunduvalt sagedamini üht lauseehituslikku konstruktsiooni, teises piirkonnas on samas funktsioonis võimalik tarvitada mõnd alternatiivset konstruktsiooni ning need tulevad esile kord ühes, kord teises situatsioonis.

Teine põhjus, miks lauseehituse eripärad on raskemini hoomatavad, on asjaolu, et enamasti on murrete lausetasandi nähtused olemas ka kirjakeeles. Mingi konstruktsioon võib kuulajale tunduda äärmisel juhul ehk pisut võõras, kuid üldiselt ei seostata sellist eripära murdetasuga. Näiteks laused *ma vaatan filmi* või *vaatan filmi* kõlavad ühtemoodi tuttavalt kõigile eesti keele kõnelejatele ning kõneldes vaevalt keegi märkab, kui sageli ta ise või vestluskaaslane asesõnaga *ma* või asesõnata varianti kasutab. Ka murretes on mõlemad variandid kasutuses, ent murrete vahel on ühe või teise variandi eelistamise sagedus erinev: ida- ja lõunapoolsetes murretes on ilma asesõnata variant sagedasem kui läänepoolsetes murretes¹. Seega erinevused murrete vahel võivadki peituda peamiselt kasutussageduses.

Kolmas põhjus, miks murrete lauseehitust on siiani vähe uuritud, on suurte elektrooniliste andmekogude nappus. Lasetasandi uurimiseks ei piisa juhuslikest lausetest, vaid on vaja tunduvalt suuremaid andmehulki kui näiteks häälikuliste eripärade analüüsimiseks. Selliste andmekogude koostamine on aga pikaajaline ja palju tööd nõudev ettevõtmine. Praeguseks on olemas eri keelte jaoks suured murdekorpused ehk murdetekste sisaldavad elektroonilised andmekogud. Eesti murrete uurimiseks on koostatud eesti murrete korpus², mis sisaldab tekste kõigilt eesti murdealadelt ning need tekstid on lindistatud enamasti 1960.–1980. aastatel. Murdekorpus on praeguseks piisavalt suur (1,5 miljonit tekstisõna) ja võimaldab seega uurida ka lauseehitust.

Murdesüntaksi uurimise ja andmete kogumise võimalustest

Süntaksi varieerumisele võib läheneda mitmeti ning metoodika valikul on oluline see, kuidas andmed on saadud. On ju selge, et üks uurija ei tea omaenese keelevaistu põhjal, kuidas üht või teist nähtust eri murretes väljendatakse, eriti kui nähtus iseenesest on olemas ka üldkeeles. Andmete kogumise viisist sõltub, kas uurimisobjekti vaadeldakse statistikapõhiselt või

¹ Lindström, Liina; Mervi Kalmus; Anneliis Klaus; Liisi Bakhoff; Karl Pajusalu 2009. Ainsuse 1. isikule viitamine eesti murretes. *Emakeele Seltsi aastaraamat* 2008 (54), lk 159–185

² Vt www.murre.ut.ee/murdekorpus

keskendutakse pigem kasutuspiirangute leidmisele ja väikestele nüanssidele. Murdesüntaksi uurimustes on kasutatud erinevaid andmete kogumise viise.

Murdeintervjuud. Traditsiooniliselt on uurimismaterjali kogutud välitööde käigus eri murdealadel inimesi intervjuerides. Murdeintervjuu on olemuselt dialoog, kus küsitleja intervjuerib keelejuhti talle tuttavale territooriumil ning jututeemad puudutavad sageli keelejuhi lapsepõlve, elu-olu, traditsioone jne. Eestis on murdeintervjuud olnud pikka aega peamisi andmete kogumise viise ning tänu sellele on meil suurepärased helisalvestiste kogud nii Tallinnas eesti keele instituudis kui ka Tartu ülikoolis.³ Sarnasel viisil on kogutud materjal ka ühte tundumasse inglise keele murrete korpusesse, mis on koostatud Saksamaal Freiburgis⁴. Keelejuhtideks valitakse üldjuhul head kohaliku keele kõnelejad, kes on tavaliselt samas piirkonnas pikemat aega elanud eakamad inimesed ja kelle keel pole seetõttu väga palju kirjakeelest mõjutatud. Lindistatud intervjuud litereeritakse ning kogutakse elektroonilistesse andmebaasidesse.

Küsitluskavad. Teine üsna levinud ja eelmisest natuke spetsiifilisem viis andmete kogumiseks on küsitluskavade kasutamine. Selleks on keeleuurija juba eelnevalt püstitanud uurimisprobleemi ja koostanud kindlate põhimõtete alusel küsitluskavad. Näiteks uurides isikukategooria kasutust, võib koostada kava erinevatest lausetest (*Ma jooksen koju vs Jooksen koju*) ning paluda keelejuhil hinnata, kumb on tema jaoks kodumurdes loomulikum variant. Kirjeldatud viisil on materjali kogutud hollandi keele murrete süntaksi andmebaasi⁵. Näiteks oli informantidel palutud lõpetada etteantud lauseid, neil oli palutud hinnata lause n-ö kodumurdelisust ning lisaks olid uurijad koostanud veel tõlkeülesanded. Hollandlaste andmebaasi puhul on huvitav ka asjaolu, et osa materjalist oli kogutud telefoniintervjuude abil. Põhjamaade süntaksi andmebaasi⁶ koostajad seadsid eesmärgiks võrrelda selle piirkonna murdeid ning koostasid eesmärgi saavutamiseks ühtsete põhimõtete alusel testlauseid, mida keelejuhtidel paluti hinnata selle alusel, kui loomulik see neile oma kodumurdes tundub. Materjal liigitati uuritavate kategooriate alusel rühmadesse (nt täiendlauseid, küsilauseid jne) ja koguti ühtsesse andmebaasi.

³ Kogude sisuga saab tutvuda: <http://portaal.eki.ee/murded/fonoteek>; www.murre.ut.ee/arhiiv

⁴ <http://www2.anglistik.uni-freiburg.de/institut/lkortmann/FRED/>

⁵ <http://www.meertens.knaw.nl/sand/zoeken/>

⁶ Lindstad, Arne Martinus; Anders Nøklestad; Janne Bondi Johannessen; Øystein Alexander Vangsnes 2009. The nordic dialect database: Mapping microsyntactic variation in the scandinavian languages. —Kristiina Jokinen & Eckhard Bick (eds.), Proceedings of the 17th Nordic Conference of Computational Linguistics NODALIDA 2009. NEALT Proceedings Series, 4.

Murdeatlased. Traditsioonilises dialektoloogias on üks levinumaid uurimisviise olnud murdeatlaste kasutamine. Sellele etapile peab eelnema kas murdeintervjuu või küsitluskava alusel kogutud andmete analüüs. Murdekaardile kantakse mingi sõna, hääliku, konstruktsiooni levik. Välja tuuakse vaadeldava keelenähtuse esinemine või mitteesinemine ja/või uuritava nähtuse esinemiskuju mingil murdealal, esitamata sagedusinformatsiooni. Näiteks inglise keele grammatiliste nähtuste varieerumise andmed on kogutud maailma inglise keelte elektroonilisse atlasesse⁷. Eestis on murdeatlasi koostanud Andrus Saareste⁸ 20. sajandi I poolel. Tema murdeatlased sisaldavad rohkem sõnavaralist ja häälikulist informatsiooni, ent ta on kaardistanud ka mõningaid morfoloogilisi ja süntaktilisi nähtusi (nt kesksõna ja tegevusnime ühendeid: *arvas olema, arvas olevat*). Saareste materjal põhineb ulatuslike küsitluskavade alusel moodustatud kogudel. Küsitluskavade põhjal on koostatud ka läänemeresoome keelte atlas⁹, kus on esindatud eesti keel, ent seegi keskendub peamiselt sõnavarasuhetele nagu ka „Väikese murdesõnastiku“ veebiversioon¹⁰, mis väljastab kaardina iga sõnaraamatus registreeritud sõna levikuala.

Korpuspõhine murdeuurimine. Tänapäeval on järjest tavalisemaks muutunud korpuspõhine murdeuurimine. Keelekorpus on mahukas elektrooniline tekstikogu, kuhu on tekstid kogutud kindlate põhimõtete alusel. Näiteks sisaldab eesti murrete korpus tekste kõigilt eesti murdealadelt ning on korjatud enam-vähem samal ajaperioodil (põhiosa 1960-1970ndatel)¹¹. Lisaks on kõigile sõnadele nendes tekstides lisatud vormimoodustuslik informatsioon (sõnaliik, kääne, pööre jne). See omakorda võimaldab neid tekste automaatselt töödelda ja nende põhjal korpusest päringuid teha. Korpuse koostamisele eelneb siis kas murdeintervjuu või küsitluskavade abil murde kogumise etapp ning nende materjalide litereerimine ja analüüsimine. Kui materjali on piisavalt, on selle põhjal võimalik teha statistilisi analüüse ja saada objektiivset, kõiki murdeid hõlmav ülevaade mis tahes nähtuse varieerumisest murretes. Korpuspõhine murdeuurimine on saanud eriti just süntaksi valdkonnas tänapäeval üheks peamiseks uurimisviisiks. Valdonna mahukamad tööd käsitlevad inglise keele murdeid¹². Rohkem infot euroopa keelte murdekorpuste ja murdesüntaksi kohta leiab lehelt http://www.dialectsyntax.org/wiki/About_Edisyn.

⁷ <http://ewave-atlas.org/>

⁸ Saareste, Andrus 1938. Eesti murdeatlas = Atlas des parlars estoniens. Vihk 1. Tartu: Eesti Kirjanduse Selts.

⁹ <http://www.kotus.fi/index.phtml?s=2144>

¹⁰ <http://www.eki.ee/dict/vms/>

¹¹ Murdekorpust on võimalik veebis kasutada lehel www.murre.ut.ee/murdekorpus.

¹² Szmrecsanyi, Benedikt 2013. Grammatical Variation in British English Dialects: A Study in Corpus-Based Dialectometry. (Studies in English Language). Cambridge: Cambridge University Press.

Tuleb rõhutada, et eesti keel on korpuspõhise murdeuurimise jaoks oluliselt paremas seisus kui mõnigi maailma suurkeel tänu suurtele keelekolleksioonide (korpus, lindistused, arhiivid, kartoteegid, käsikirjad) olemasolule ja eesti murrete korpusele. See ei olegi nii iseenesestmõistetav, kui esmapilgul tunduda võib.

Miks murdesüntaksit uurida?

Tänapäeva keeleteaduses on murrete uurimine olnud teatud mõttes perifeerne valdkond, mille andmeid moodsad keeleteooriad pole eriti arvesse võtnud. Viimastel aastatel aga on avaldatud palju teadustöid, mis näitavad, kuidas murdeandmed osutavad populaarsete keeleteooriate kitsaskohtadele. Sellise info olemasolu aitab omakorda neid teooriaid vettpidavamateks muuta. Varieerumine mis tahes tasandil on keele loomulik omadus ning seetõttu on isegi üllatav, et sellele keeleteooriate arendamisel siiani nii vähe tähelepanu on pööratud.

Murrete ja murdesüntaksi uurimine on oluline ka keele ajaloo ja keelekontaktide valdkonnas, sest uued teadmised murretes leiduvast annavad meile uut informatsiooni sellest, milliste keeltega nendes piirkondades on varem kokku puutunud ning kui tihedad need kontaktid võisid olla.

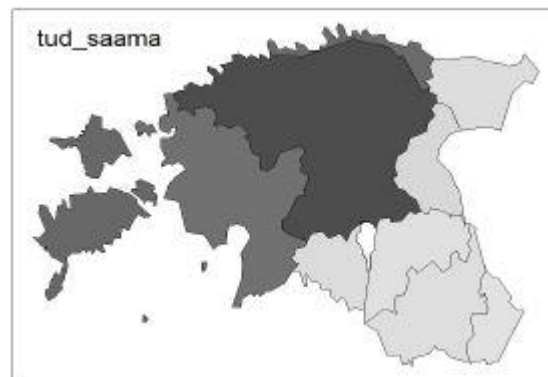
Iseenesestmõistetavalt aitab murdesüntaksi põhjalikum tundmine kaasa ka kirjakeele arengu seletamisele. Näiteks kui emakeelne keelekasutaja teeb kirjakeele normide suhtes vigu, siis suure tõenäosusega on see mingi murdetausta mõju, mis võib olla kõnelejale endale teadvustamata. Sellised teadmised on aga omakorda abiks keeleõppes ja ühiskeele arengu suunamisel.

Näiteid eesti murrete süntaktilisest varieerumisest

Üks siinkirjutajatest¹³ on uurinud tegusõna käändelise ja pöördelise vormi ühendeid (nt *tahtis minna, hakkas astuma, oli lagunemas*) ja nende ühenditega väljendatavaid tähendusi eesti murretes. Sellised tegusõna ühendid on eesti keelele väga iseloomulikud ning samad ühendid esinevad enamasti ka kõigis eesti murretes. Huvitav on aga, milliste tähenduste edasiandmiseks neid ühendeid eri murretes kasutatakse, kas murrete vahel esineb sageduserinevusi ning kui jah, siis millised need on. Uurimus näitas, et murded erinevad verbiühendite kasutuse poolest suuresti. Sarnasemad rühmad ei ole siin alati vastavuses traditsiooniliste murderühmade vaheliste piiridega. Näiteks kasutatakse idapoolsetes murretes (Võru, Seto, Tartu, Mulgi, ida- ja

¹³ Vt Uihoaed, Kristel 2013. Verbiühendid eesti murretes. *Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis* 34. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

kirdemurre) verbi käändelise ja pöördelise vormi ühendeid üleüldiselt vähem kui läänepoolsetes murretes (saarte, lääne-, kesk- ja rannamurre). Uurimus tõi välja, et läänepoolsetele murretele on iseloomulikumad *saama*-verbi ühendid (*mul sai töö tehtud, tööd said tehtud*) ning idapoolsetes murretes kasutatakse neid vähem ja eelistatakse pigem sünonüümsete ühenditena mõnd pöördelise *olema*-verbi ühendit (*mul oli töö tehtud, tööd olid tehtud*). Joonis 1 esitab pöördelise *saama*-verbi ja *tud*-kesksõna ühendite sageduskaardi; tumedamad alad tähistavad kõrgemat ja heledamad vastavalt madalamat sagedust. Jooniselt ilmneb selgesti ida- ja läänepoolsete murrete erinevus.

Joonis 1. Pöördelise *saama*-verbi ja *tud*-kesksõna ühendite esinemine eesti murretes

Kõnealune uurimus on suurepärase näide sellest, kuidas lauseehituse uurimine võib meile anda täiesti uutset ja teistsugust informatsiooni murrete kohta kui varasemad tööd, mis põhinesid peamiselt häälikulistel, vormimoodustuslikel ja sõnavaralistel joontel.

Keelekontaktide mõju tuleb esile ka *tarvis olema / vaja olema* konstruktsioonidest eesti murretes¹⁴. Võtsime eesti murrete korpusest välja kõik laused, milles esines kas sõna *tarvis* või *vaja*. Konstruktsioon nende sõnadega väljendab kas mingi asja puudumist (*Mul on vaja uut arvutit*), mingit vajadust või kohustust (*Mul on vaja puid tuua*). Vaatlesime, millistest komponentidest need konstruktsioonid eri murretes koosnevad, ja pilt sai üllatavalt kirju. Näiteks *tarvis* või *vaja* valikul tuli taas selgelt välja ida-lääne erinevus: Lõuna- ja Ida-Eestis eelistatakse *vaja* (sama sõnatüve kasutatakse üsna sarnasel viisil ka läti keeles), saartel aga kasutati samas konstruktsioonis peaaegu alati sõna *tarvis*, mis on eesti keeles aga laen germaani keeltest.

¹⁴ Lindström, Liina & Kristel Uibo. *ilmumas*. Variation in neccessive constructions in Estonian dialects.

Erinevus ilmnes eelkõige esinemissageduses: enamikus murretes olid mõlemad variandid võimalikud, ent üht neist kasutati rohkem, teist vähem.

Teine nähtus, mis samas konstruktsioonis varieerus, oli verbi valik: lausetes võis verbiks olla *olema* (nt *igal pool ei oldki tarvis käia*), harvemini *tulema* (*siis tuli rohkem raha tarvis*) või *minema* (*seal majas alati neid läheb ikke tarvis*). *Olema* on levinud üle Eesti, *tulema* ja *minema* esinesid pigem läänepoolsetes murretes (siinsed näited on läänemurdest). Idamurdele ja Seto murdele oli aga iseloomulik hoopis verbi väljajätt (nt idamurdes: *õhta jäin lugema ja ommuku leidsin et vaja riidesse ajada ja minna minekit*), nagu ka näiteks vene keeles või idapoolsemates läänemeresoome keeltes (vt verbi väljajätku kohta Petar Kehayovi artiklit¹⁵). Varieeruvaid osi oli selles konstruktsioonis veelgi, näiteks läänemurdes võib *liigutamist on tarvis* asemel öelda *liigutamine on tarvis*, Ida- ja Lõuna-Eestist aga selliseid näiteid välja ei tulnud.

Varasemad murdesüntaksi uurimusi on vähe, seega tööpõld sellel alal on lai, kuid ei saa siiski väita, et varem pole midagi teemakohast uuritud, seda on lihtsalt tehtud teisiti: enamik töid on pigem kirjeldavad ja käsitlevad üksikuid nähtusi üksikutel murdealadel, mille põhjal tervikpilti kogu eesti murdeala kohta kokku panna on keeruline. On ka mõned suuremamahulised uurimused, mis kõiki murdeid käsitlevad, näiteks Helmi Neetar¹⁶ on uurinud aluse ja öeldise ühildumist eesti murretes (nt kas *kolm meest lähevad* või *kolm meest läheb*), Arnold Kask¹⁷ kaudse kõneviisi varieerumist (*Mees pidi olema kodus / olevat kodus / olla kodus* jne), Rein Nurkse¹⁸ nimisõna ja selle omadussõnalise täiendi ühildumist (*ilusa tüdrukule* või *ilusale tüdrukule*).

Näitena varasemate uurimuste keskendumisest kitsale geograafilisele alale võib tuua sihitise käänete kasutust puudutavad uurimused eesti murretest või murrakutest. Hella Keem¹⁹ on kirjeldanud vanapäraseid sihitisereksioone Tartumaal Nõo murrakus. Tema järgi esines Nõo murrakus eriti just teatud käändelise ja pöördelise verbi konstruktsioonidega rohkem nimetavas käändes sihitist (*ta peab uus koht vaatama*), erinevalt kirjakeelest, kus see sarnases olukorras on omastavas käändes. Keema järgi muudab selline sihitisekäände kasutus lause otsustavamaks ning

¹⁵ Kehayov, Petar 2009. *olema*-verbi ellipsisist eesti kirjakeeles. — Emakeele Seltsi aastaraamat 2008 (54), lk 107–152.

¹⁶ Neetar, Helmi. 1965. Aluse ja öeldise ühildumise seaduspärasustest eesti murretes. — Keel ja Kirjandus 1, lk 25–29.

¹⁷ Kask, Arnold 1984. Eesti murded ja kirjakeel. Tallinn: Valgus.

¹⁸ Nurkse, Rein 1937. Adjektiiv-atribuudi kongruentsist eesti keeles. Tartu: Akadeemiline Emakeele Selts.

¹⁹ Keem, Hella 1961. Vanapäraseid objektireksioone Nõo murrakus. — Keel ja Kirjandus 9, lk 544–545.

sel viisil väljendatakse ka käsku, isegi kui seda käsiklausena ei vormistata. Keema väitel on selline sihitise kasutus vanapärase ja uuem, omastavas käändes sihitis on kirjakeele mõju. Evi Juhkam²⁰ kirjeldab sihitise kasutust läänemurde alal Risti murrakus. Tema tähelepanekud on ühelt poolt sarnased Keema omadega, nimelt kasutatakse sellelgi alal omastava ja osastava asemel nimetavas käändes sihitist ning autor peab seda rootsi keele mõjuks, kuna nendel aladel on olnud tugev kontakt rootsi keelega. Teisalt märgib Juhkam, et sarnast suundumust on täheldatud ka idamurdes, kuid siin ei saa seda kindlasti seostada mitte rootsi, vaid pigem vene keele mõjuga. Huvitav on, et samasugused suundumused ilmnevad murdealadel, mis on üksteisest kaugel, ning kindlasti on nende tekkepõhjused erinevad. Kui idamurde puhul saab rääkida sihitisekasutuses vene keele mõjust ja läänemurdes rootsi keele mõjust, siis Keema väitel on Nõo murrakus selline sihitisekasutus hoopis algupärane. Nõo murrakus ilmnevaid tendentse on keerulisem seletada vene ja rootsi keele kontaktidega ja põhjusi tuleks otsida keelesisesest arengust. Kindlasti oleks sihitisekäänete varieerumise kohta tervikpildi saamiseks aga oluline võtta arvesse ka teiste murrete andmed.

Kokkuvõte

Eelnevalt illustreerisime, kuidas lauseehitusliku tasandi kaasamine võib anda meile täiesti uutset informatsiooni murrete ja keele kohta üldiselt. Murdesüntaks on keeleteaduses küll traditsiooniliselt vähem tähelepanu saanud, kuid viimased kümnendid on seda muutnud.

2013. aastal käivitus teadusprojekt EstDiaSyn²¹, mis on esimene kitsamalt murrete lauseehituse uurimisele keskenduv eesti teadusprojekt. Ettevõtmine keskendub eesti murrete lausetasandi nähtuste uurimisele (verbikonstruktsioonid, kaassõnad, aluse ja sihitise käänded, eitus jne). Projekti uudsus ja eripära väljendub ka rakendatavates uurimisviisides, nimelt keskendutakse tänapäevastele ja detailset analüüsi võimaldavatele statistilistele meetoditele. Seega peaks meie teadmised eesti murrete süntaksist ja selle uurimisega seotud probleemistikast olema paari aasta pärast võrreldes praegusega märkimisväärselt laiemad.

²⁰ Juhkam, Evi 1983. Rootsipärane objekt eesti murretes. — Keel ja Kirjandus 3, lk 122–125.

²¹ Eesti Teadusagentuuri PUT 90 "Eesti murrete süntaks" on toetanud ka artikli valimist.